

или бедой. Это место, к которому тянешься всей душой ради простоты встречи и общения.

Еще ни одно бесчестно сколоченное наследство не сделало ребенка действительно счастливым. Не дало сил реализовать свое достоинство. Еще ни один лишенный наследства сын, не был спокоен и благодарен. И это не разгаданная загадка, заданная современностью, а безусловный долг всех времен и пространств (домов). Отец должен поддерживать ребенка, оставляя ему наследство. При этом достойное, а не только достаточное. Иначе опыт преемственности (континуум родства) прекратится, и родители, бесплодные душой, забудут о чуде возрождения. А ребенок – исчезнет. Дети должны не отвоевывать свободу, а благодарно и несомненно принимать переданное состояние. При этом наполнять принятое, а не расплющить его на радость окружающим и горе последующего поколения. И тогда страшный суд человеку не страшен.

Вот оно «живое тело» живого человека. Вот она «конституция» его дома. Без изнанки. Самодостаточна. А бездомность, разрешимая жаждой разгула, а не должным мытарством – самоубийственна.

Литература:

1. *Достоевский Ф.М.* Братья Карамазовы / Ф. М. Достоевский Собрание сочинений: В 12 т.– М. : «Правда», 1982. – Т. 11. – 624 с.
2. *Достоевский Ф.М.* Братья Карамазовы / Ф. М. Достоевский Собрание сочинений: В 12 т.– М. : «Правда», 1982. – Т. 12. – 542 с.

УДК 1: (128+165)

Березінець І.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

П. АВСЕНЄВ: СОН ТА СНОВИДІННЯ - ШЛЯХ ДО РОЗКРИТТЯ ЗНАНЬ ДУШІ

Статтю присвячено дослідженню філософського бачення сну та сновидіння, як джерела знань людської душі, в роботі П. Авсєнева «Із нотаток по психології». Авторка доходить висновку, що у П. Авсєнева душа є носієм безмежного знання, як про людську істоту, так і про оточення в якому вона перебуває. Душа є осередком несвідомого знання, інтуїтивного знання. Чуттєве та раціональне переплітаються в ній та стають невід'ємними частинами одне одного, що знайшло своє відображення у сновидіннях.

Ключові слова: *душа, знання, інтуїція, мова сновидіння, несвідоме, самопізнання, свідоме, стан бдінні, стан сну, сновидіння.*

Березінець І.В. Авсєнев: сон и сновидение – путь к раскрытию знаний души

Статья посвящена исследованию философского видения сна и сновидения, как источника знаний человеческой души, в работе П. Авсєнева «Из записок по психологии». Автор приходит к выводу, что у П. Авсєнева душа является носителем безграничного

знання, як о человеческом существе, так и об окружении, в котором оно находится. Душа является центром бессознательного знания, интуитивного знания. Чувственное и рациональное переплетаются в ней и становятся неотъемлемой частью друг друга, что находит свое отражение в сновидениях.

Ключевые слова: душа, знания, интуиция, язык сновидения, бессознательное, самопознание, сознательное, состояние бдения, состояние сна, сновидение.

Berezinets I. P. Avsenev: sleep and dream are way to opening of knowledge of the soul

The article is devoted to research of the philosophical vision of sleep and dreams, as sources of knowledge of the human soul, in the work of P. Avsenev "From notes of psychology." The author comes to the conclusion that P. Avsenev's soul is the carrier of unlimited knowledge of both the human being and the environment in which it resides. The soul is the center of unconscious knowledge, intuitive knowledge. Sensual and rational intertwine in it and become an integral part of each other, which is reflected in dreams.

Key words: soul, knowledge, intuition, language of dreams, unconscious, self-knowledge, consciousness, state of vigil, sleep state, dreams.

Вступ. Давно відомо, що людина проводить уві сні третину свого життя, можливо саме тому, цей феномен є предметом вивчення багатьох природничих та гуманітарних наук. Зазвичай сон супроводжується іншим, не менш цікавим явищем, – сновидінням, яке, відколи людина стала людиною, турбує, бентежить її, викликаючи подив своїми несподіваними сюжетами, реалістичними обрисами. При згадці цих явищ, в пам'яті спливає психоаналітична теорія З. Фрейда, складовими якої вони є, що народилась на межі XIX – XX ст. та викликала зацікавленість у тогочасного наукового товариства, формуючи нові світоглядні горизонти. Але свідоме та несвідоме не з'явилося з виникненням теорії З. Фрейда, тим паче, і цікавість до них існувала з давніх часів у різних народів. В коло нашої уваги за часовими та територіальними вимірами увійшли філософські роздуми з цього приводу українського мислителя першої половини XIX ст. Петра Семеновича Авсенєва (1811 – 1852 р.р.) – архімандрита Феофана, колишнього професора Київської духовної академії, представника духовно-академічної філософії.

Аналіз публікацій та досліджень. Зазначимо, що в українській сучасній історико-філософській літературі тема несвідомого не досить широко представлена, але є роботи, що потребують уваги. Серед таких – стаття Г. Поперечної, яка присвячена дослідженню безособових станів, розкритих у творчості П. Авсенєва [1]. Цікавість викликає дослідницька робота Н. Холоденко, в якій глибоко проаналізована психоаналітична проблематика в українській філософській думці на межі XIX – початку XX ст. [4]. Згадана робота носить загальний характер, тому означені феномени не винесені в окрему площину вивчення. Слід звернути увагу і на дослідження психолого-філософського трактування феноменів сну та сновидіння в художній літературі, де вони використовуються авторами, як художня доктрина, образно-психологічний прийом для розкриття глибинних людських переживань, як знака, що дешифрує реальність, переводячи її на «метафізичний рівень осягнення», авторами яких виступили Н. Кривда, [2; с. 28] та Б. Стрільчик [3].

Вивчаючи творчість П. Авсенєва, маємо **на меті** розкрити філософське бачення сну та сновидіння, як джерела знань людської душі, що знайшло своє відображення в роботі «Із нотаток по психології» [1].

Основна частина. Звернувшись до відомої роботи П. Авсенєва «Із нотаток по психології», зразу стикаємось з його думками, якими мислитель окреслює один із найважливіших напрямків людської діяльності, що спрямовує кожного індивіда на дослідження та вивчення сутності власної людської душі через самопізнання. Таким чином, формулюючи, завдання психології, не тільки як прикладної науки, а і філософської, оскільки вона має і загальнолюдський характер. Вчений зазначав: «Наука, що має предметом пояснити нам устрій та життя душі з чистого її створіння, щоб навести людину в справжнє самопізнання, є психологією. Її називають крім того ще антропологією та філософією підлежного духу» [1, с. 20].

Чому акцент зроблено на самопізнанні? Людина, як вважав мислитель, є зосередженням знань про все: духовне надбання насичує людину внутрішньою силою, самовпевненістю, допомагає зрозуміти цінність і призначення оточуючих речей. «Одна наука, а саме філософська наука про душу, у власному сенсі відкриває нас самим та віддає приховане в нас духовне надбання в руки» [1, с. 46], – писав П. Авсенєв. Самопізнання є складним процесом рефлексування, який потребує знань особистості і, в тому числі, знань про себе. Джерелом та інструментом в ньому виступає спостереження. Вчений загострює увагу на внутрішньому спостереженні, так як вбачає в ньому основний та найбільш складний метод усвідомленого отримання знань. Його складність пояснювалась тим, що не стільки розумом керується людина під час самоспостереження, скільки серцем, тим самим віддаючись зовнішньому оточенню, що заважає зосередитись думці на собі, знижуючи інтенсивність уваги. При цьому наше пізнання втрачає предметність, сталість і реальність внутрішніх явищ.

Ще складнішим в процесі самоспостереження є розуміння сутності власної душі, яка за чуттєвими уявленнями не може відтворити або визнати власний найвищий образ можливого для неї буття, приймаючи дійсне становище, як єдино можливий та кращий варіант існування. Отже, вчений віддавав належне інтроспективному методу, визнаючи його надзвичайно складним та відносним до істинності реального стану людини процесом, оскільки людина керується в своєму пізнанні себе не так розумом, а «бажанням серця» [1, с. 28]. Сила зовнішніх впливів заважає урівноважувати в людині позиції спостерігача та предмета спостереження. Вони постійно змушують душу робити вибір між спостереженням думки, при послабленні уваги щодо дій та явищ, або, навпаки, зосереджуючись на останніх, послаблювати увагу до думки. Іще складніша ситуація зі самоспостереженням внутрішньої сутності душі. Вона вже сама, під нашаруваннями різного роду уявлень, станів, її зв'язку та залежністю від тіла, важко пригадує свій першообраз. І це, на думку мислителя, заважає примирити в понятті душу як ноумена з душею як феномена. Осягнути розумом душу, можна тільки звернувшись до Святого Письма, яке хоча і не розраховано сприяти вирішенню наукових проблем, але містить в собі імпліцитну інформацію про неї. Вчений вважав, що при всій складності процесу внутрішнього самопізнання, душа в будь-яких, навіть складних ситуаціях, не перестає відчувати себе і легко пригадуючи, навіть через проміжок часу, свої відчуття. Це дає

можливість відточувати їй навички самостереження так, «що вона у всіх станах, навіть несвідомих, наприклад, уві сні, як би пам'ятаючи задане їй завдання, сама інстинктивно буде помічати про себе те, що в ній в цей час відбувається» [1, с. 31].

Отже, душа виступає головною частиною людської істоти, що вміщувала в себе все знання про людину, включаючи її внутрішнє та зовнішнє життя, про все те, що людину оточувало, та на неї впливало безпосередньо, чи опосередковано.

Вибудовуючи своє вчення про душу, П. Авсенс не міг оминати своєю увагою такі феномени, як сон та сновидіння, які вважав предметом філософських роздумів.

Питання «що я єсмь?» [1, с. 19] постало головним філософським центром, навколо якого вибудовувалась багатоаспектна система поглядів мислителя на людину та її духовний світ. Будучи частиною всезагального буття, людина, виокремлює в собі різні рівні: фізичне тіло, як нижчий рівень, пов'язаний з природою, та душу – його істоту, яка є вищим, Божественним рівнем, і впливає на нього. Душа є «однією, якою б то не було, істотою, має одну незмінну сутність, якою відрізняється від всього іншого, що не вона...Вона є організмом відомих духовних сил, що єднаються у самосвідомості і одушевлених свободою» [1, с. 115], – писав вчений.

Високо ставлячи духовне, ним не заперечується значення тілесного. визнається їх взаємодія, взаємовплив і взаємозалежність. Саме, філософський метод надає можливість, досліджувати душу намагаючись «задовольнити природне бажання душі знати себе» [1, с. 20]. Умоглядне пізнання душі – це можливість споглядання першообразу душі, або ідеї душі, що породжена її єством. Вчений розглядав сенс пізнання душі стосовно життєвих цілей, що охоплюють різні виміри людського буття, через те, що душа розкривається у досвіді, який, певним чином, віддзеркалювався уві сні.

Дослідження філософом феноменів сну і сновидіння відбуваються на тлі порівняльного аналізу почергових змін, які відбуваються в душі та тілі. Як людина глибоко релігійна, він вважав, що стан сновидіння даний самим Богом, для того, щоб сповістити свої наміри обраним [1, с. 208], – з одного боку. Але з іншого – професор розглядав ці стани з точки зору природознавства, вказуючи на їх природний характер, залежність і, в той же час, їх єдність із силами Землі та Всесвіту. Проводив паралелі між нічним життям живої і неживої природи та людини, пояснюючи важливість почерговості станів спокою та активності, відмічав, що як і в природі, нічний спокій оновлює людину, та надає їй сил та активності: «Безперервна діяльність виснажила б сили буття, а безперервний спокій був би смертю, а не життям» [1, с. 215]. У спадкоємності спокою та діяльності виявляється діалектична закономірність сил всесвіту, які у своїй творчості та рушійності змінюють одна одну, проявляючись у зміні ночі і дня, сну і бдінні. Намагаючись пояснити механізм їх впливу на людину, як рівноправної складової природи, а тому такої, що живе за її законами, писав: «Сон у всій природі є для нас таким станом, коли діючі сили знову повертаються до нутра і коли індивідуальне життя підкорюється пануванню всезагального» [1, с. 216].

Вченим були виокремлені певні стани, які знаходяться між собою у тісному зв'язку. Вони були визначені, як стан неспанья; стан власне сну; стан сновидіння [1, с. 209 – 212]. Відмінною рисою кожного, є переважаючий рівень активності сил тіла чи

душі. Окрім зазначених, особливу увагу було приділено ще одній силі, яка впливала на тіло, душу та дух людини. Такою силою була визначена воля.

Під час неспанья, людська душа знаходиться в стані самосвідомості, вона отримує і сприймає ззовні враження про оточуюче; вона сприймає та розкриває себе внутрішню. Саме в цей час, воля забезпечує рух тіла людини у просторі, його взаємодію із оточуючим середовищем. Одночасно, із фізичним, в душі воля усвідомлює власні бажання, їх обмірковує та прагне їх виконувати, що говорить про цілеспрямованість та активність процесу. Таким чином, душа за П. Авсеневим володіє раціональним пізнанням.

Душа як організм, має розум і серце. Саме, розум душі формує із вражень поняття, які сягають ідей. Одночасно серце душі продовжує сприймати наміри та думки, часом активуючи розум і волю. Потрібно відзначити, що в роздумах вченого, серце займає особливе місце. «Серце є сукупністю наших природних прагнень, є потяг нашої душі до буття зовнішнього» [1, с. 218], – писав він.

Відзначав професор дієвість душі та її розуму, її активність у пізнавальній можливості під час неспанья: «Як будь-яка діяльність складається із сприйняття та впливу, так і під час неспанья, душа частково сприймає (пізнає), частково впливає (вільно діє). Осередком одного та другого є самосвідомість» [1, с. 217]. Тобто, отримана людиною будь-яка інформація, як ззовні, так із середини – із різних джерел: зорових, дотикових, звукових, рухових – сприймається і проходить через душу, розкриваючись мовою та рухами тіла. Саме останнє було ним сформульоване в узагальнюючу тезу: «Я пізнаю, я дію» [1, с. 217], яка на перший погляд є співзвучною декартівській – «Думаю, отже, існую». Але ця схожість є оманливою, оскільки ці думки схожі тільки за формою. По суті, на противагу Декартові, який своєю тезою визначає залежність пізнавальної можливості виключно від сили розуму, Авсенев підносить пізнавальну силу душі. Душа наділена ним якостями дієвості та можливістю і умінням пізнавати у прямому сенсі, оскільки мова йде про сприйняття нею не тільки предметів та мови, а й про її вміння формувати із них поняття, а потім і ідеї. Що до цього, він писав: «Розкриття внутрішнього свого змісту як в справах, послідовно нею завершуваних, так і в словах, що зв'язано висловлюють різнобічні її ідеї» [1, с. 217]. Самопізнання є вмістилищем зовнішнього та внутрішнього знання, але пізнання душею відбувається не тільки безпосередньо під час взаємодії із зовнішнім та внутрішнім світами. Отже, душа на думку вченого є раціоналізованою.

Та не тільки раціональним пізнанням володіє душа на думку вченого. Вона є вмістилищем знань несвідомих, які потрапляють в неї іншими шляхами, що є виявом особливих прихованих її здібностей, які знаходяться поза науковим розумінням. «Душа наша має здібності сполучатися із зовнішнім світом і безпосередньо, і багато знати несвідомо», – вважав П. Авсенев [1, с. 120 – 121]. Йдеться про специфічне знання душі, яке виявлялось особливо яскраво при виняткових обставинах, як то в хвилини смерті, в умінні передбачити майбутнє, в явищах роздвоєння самосвідомості, уві сні. Але це знання є присутнім і при звичайних її станах. Мислитель зосереджував свою увагу на ще одному важливому процесі отримання знань – інтуїції. Без неї не можливе продукування нового знання, оскільки воно ґрунтується на попередніх розмислах.

Тогочасна психологічна наука ґрунтувалась на розумінні тотожності та одиничності особистої свідомості душі. Вчений висловив своє бачення щодо цієї визнаної наукою думки: «одна і та ж сама людина протягом свого життя усвідомлює себе тією, а потім іншою особою по черзі» [1, с. 121], – писав він, вказуючи на відносну цілісність організації власного Я та можливість розширення просторово-часових меж пізнання душею як власних станів, здібностей, її власної сутності, так і навколишнього світу.

Сон є кордоном між свідомістю та підсвідомістю. Втомлюючись у продовж дня, тілесні прояви втрачають свою гостроту, набуваючи оманливості; душевні – мислення, пізнавальні здібності та воля поступово занурюються у спокій, активізується фантазія, розкриваючи світ образів. Та з часом, все поринає у повний спокій, знерухомленість. Людина засинає. Стан сну супроводжується зміною відчуттів та руху у тілі, розуму та волі у душі. Активізуються до цього часу пригнічені тілесно-рослинні та духовно-рослинні відправлення. І, саме, від кількісної складової рослинного залежить той ступінь сну, яким охоплено людський організм: чи то є дрімота, чи то є справжній сон, чи то є глибокий, мертвий сон [1, с. 210 – 211].

Якщо дрімота характеризується несталою рівновагою, коли частково усвідомлюється те, що сприйнято органами чуттів, а людина частково керує своїм тілом, то під час справжнього сну рослинне переважає дієве. Враження, які торкаються душі, виходять на рівень несвідомого. А от абсолютне занурення у рослинне життя характеризує глибокий, мертвий сон. Душа в цей час «не в собі самій і не для себе» [1, с. 218], вона живе тільки серцем, тому що на цей час воно стає її вмістилищем, а розум, воля, свідомість знаходяться у пригніченому стані. Коли мова йде про серце, то малоє на увазі не органічне, а «духовне серце». Як вважав вчений, біля духовного серця обертаються під час сну уявлення та думки, то відштовхуючись, то наближаючись до нього і, таким чином, формуючи духовне тіло душі.

Потрібно зазначити, що вивчаючи питання сну та сновидінь, ретельно виписуючи особливості кожного зі станів, що супроводжують життєдіяльність людини, він виявляв розуміння всебічного тісного зв'язку, впливу природних чинників, не тільки земних, а і глобальних, на тілесну та духовну природу людини. Неодноразово використовуються порівняння життя людського, в широкому сенсі, з життям тваринного світу, природи, Всесвіту, висловлюються припущення про вплив на людську природу магнітних сил Землі, Місяця та зірок.

Виокремлює мислитель ще один стан, коли посилюється відчуття та уява, серце стає вільним і живе враженнями минулого; до них приєднуються враження, що потрапили у душу під час засинання, та які змішуються з попередніми, утворюючи певне переплетіння образів. Цей стан вчений назвав станом марення, коли самосвідомість згасає і перетворюється в просту свідомість. Для душі наступає власне час сну. Уява в цей час породжує безліч образів існуючих і неіснуючих, поєднуючи непоєднуване «за правилами, яких не знає розум. Увесь цей внутрішній хаос здається для душі світом дійсним, образ для неї стає предметом, думка – дією, бажання – виконанням» [1, с. 212], – особистість людини втрачена. Настає час, коли людина занурюючись в сон, стикається з образами сновидінь.

Великого значення надавав вчений сну, тому що вбачав в ньому величезну користь для людини: для її душі та тіла. Цей стан надавав можливість «відкlastись» та «окристалізуватись» духовному та практичному надбанню людини, яке вона отримала під час неспання, через «навчальні сили тіла, бо тіло є знаряддям самовиховання душі» [1, с. 219], яке відбувається під час сну. Тіло і душа мислителем не протиставляється, навпаки – відзначається важливість їх взаємодії для нормального життя людини. На думку вченого під час переходу до сну, саме, в душі відбувається поєднання, змішування вражень, отриманих під час бдіння, з тими, які потрапляють в неї несвідомо під час засинання. Процес самосвідомості згасає, переходячи у свідомість.

Зі всього різноманіття сновидінь були вченим виділені три основні групи, підкріплені прикладами із Святого Письма та інших духовних джерел. До першої віднесені, так би мовити, буденні сновидіння, в яких відображена «нікчемність метушливого життя», в них «мрійливе зображення, складене думкою з якого-небудь предмету, пусте відображення, на протигагу дійсним речам» [1, с. 213]. До другої – належать сновидіння, де на символічній мові, за допомогою образів, які мають певне індивідуальне значення, яке не співпадає із значенням їх в стані неспання, людину застерігають, надоумлюють, викривають. Цим сновидінням керує серце, виходячи з потреб душі. І останнє – надприродне нічне видіння, що має божественний характер та виявляється в пророцтвах. В цей час сам Бог «розкриває їм шляхи свого Промислу відносно своєї Церкви, людства або будь-якого народу» [1, с. 214].

Керуючись ідеями картезіанців про те, що «єством душі є мислення», вчений висловлює думку, що «душа не може не мислити уві сні» [1, с. 221]. Але ця мислинева діяльність душі має цілий ряд особливостей. Вона є чисто суб'єктивною та теоретичною, несамосвідомою та невольною, та керується устремліннями і нахилами серця, в якому перебуває душа, зосереджена на внутрішніх, власних бажаннях.

Означені три чинники і є визначальними. Як вважає вчений, картини та явища сновидінь, вимальовує сама душа, спираючись на власні думки та враження, які є невичерпними, швидкоплинними у часі та просторі при хаотичному характері свідомості, що призводить до їх спотворення. Багато чого з реальної дійсності, з безсонного стану переноситься у сні, незважаючи на те, що вони ґрунтуються на асоціативних законах. «Всі образи кружляють навколо серця, і з них воно обирає улюблене, а від інших ухиляється...Звідси уві сні у всякого свій світ: користолюбному сняться гроші, ласолубному – столи, гравцеві – ігри, розсіяному – задоволення» [1, с. 222].

Таким чином, джерелом сновидінь філософ визначає те, чим людина переймається в стані неспання: справами, турботами, мріями, враженнями, ідеями, уявленнями, острахами, духовними станами – саме тим, що складає її світогляд а, також, станами фізичного самопочуття упереміш з тими враженнями, що потрапляють під час засинання. Часто вони є мілкими, буденними, незначними, такими що відповідають мирській суєті. Значного впливу зазнають сновидіння і від зовнішніх факторів, що впливають на тіло. В той же час, вільний від певного дієвого порядку, матеріал, накопичений суб'єктом сполучаючись між собою, може утворювати певний хаос, з фрагментів, картин не зв'язаних між собою, в якому особистість губиться. Особливо важливу роль відіграє духовний стан людини, оскільки він впливає на зміст сновидінь, одухотворяючи його.

Як же розтлумачити сни, якщо сприймати їх як прагнення душі до Нескінченного? Вчений виокремлює діалекти мови сновидінь.

Душа має свою мову, яка є своєрідною і залежить від різних чинників. Її відмітною рисою є символізм та образність. Образ думки ґрунтується на відповідності світу духовного та світу чуттєвого. І попри суб'єктивність значення побаченого уві сні предмета чи явища, це співвідношення зберігається. Образи є алегоріями по суті, а за формою є знаками, в які перетворена реальність. Слід зазначити, що визначивши змістовну відповідність образу сновидіння до реальних подій дійсності, філософ звертає увагу на їх зв'язок із раніше отриманим знання, досвідом, моральним налаштуванням особистості. Образ бачений уві сні, виступаючи певним знаком, індивідуальним знаком, що замінює собою реальність людського буття, може бути зрозумілим тільки його власнику. «Хто через самовипробування пізнав дещо із цих діалектів і коли якась мова є більш вживаною душею уві сні, той може дещо зрозуміти у своїх снах, але не чужих» [1, с. 226], – писав дослідник.

Підкреслюючи значення сну та сновидіння в людському житті, П. Авсенєв зазначає, що переживаючи його, в душі формується духовно-тілесна сутність, яка виявляється в діяльності тіла, а тому вони знаходяться у такому відношенні, «як буття та дія; одне є підґрунтям іншого».

Таким чином, у П. Авсенєва душа є носієм безмежного знання, як про людську істоту, так і про оточення, в якому вона перебуває. Душа є осередком несвідомого знання, інтуїтивного знання. Чуттєве та раціональне переплітаються в ній та стають невід'ємними частинами одне одного, що знайшло своє відображення у сновидіннях.

Література:

1. *Авсенев П.С.* Из записок по психологии / П.С. Авсенев / Предисловие и общая ред. проф. А.Ф. Замалеева. – СПб. : Тропа Троянова, 2008.– 335с.
2. *Кривда Н. Ю.* Сон як семіотичне вікно / Н. Ю. Кривда // – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2005. – № 73 – 75. – С. 27 – 29.
3. *Стрільчик Б. А.* Сновидіння як проєкції втаєного життя / Б. А. Стрільчик // Вісник Таврійської фундації (Осередку вчення української діаспори)): Літературно-науковий збірник. Випуск 8. – К.–Херсон: Просвіта, 2012. – С. 7–18.
4. *Холоденко Н.А.* Психоаналітична проблематика в українській філософській думці кінця ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 Історія філософії / Холоденко Наталія Володимирівна; НПУ імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2011. – 22 с.